

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE LITERE

Conceptul de imaginație și evoluția lui în clasicism

Coordonator științific
Prof. univ. dr. **Corin Braga**

Doctorand,
Radu Toderici

Cluj-Napoca
2012

CUPRINS

<i>Introducere</i>	1
Capitolul I	
<i>Definirea imaginației în dicționarele secolului XVII</i>	11
Capitolul II	
<i>Structuri corporale ale imaginației</i>	22
2.1. De la „puterea imaginației” la imaginația clasică.....	22
2.2. Raționalismul clasic și imaginația literară.....	60
2.3. Artele imaginative: o contribuție la istoria conceptului de „sistem modern al artelor”.....	103
Capitolul III	
<i>Imaginație și filozofie</i>	141
3.1. Structura facultăților. Modelul aristotelic.....	141
3.2. Funcția combinatorică a imaginației.....	149
3.3. Critica imaginației: Descartes.....	157
3.4. Pascal: opinia și persuasiunea.....	170
3.5. Practica imaginației: Descartes către prințesa Elisabeth.....	174
Capitolul IV	
<i>Imaginația și retorica</i>	185
4.1. Cadrele problemei.....	185
4.2. Sursele antice.....	206
4.2.1. Filostrat.....	206
4.2.2. Quintilian.....	219
4.2.3. Pseudo-Longin.....	227
4.2.4. Sfântul Augustin.....	241
4.3. Retorica și filozofia.....	253
4.4. Imaginația și retorica, între critica malebranchiană și inovația lui Bernard Lamy...265	
4.5. Imaginația și conflictul retoricilor (1694-1705).....	283
<i>Concluzii</i>	306
<i>Bibliografie</i>	310

Cuvinte cheie: imaginație; epistemologie; retorică; filozofie carteziană; clasicism, expresivitate literară; expresivitate retorică; „puterea imaginației”; Bernard Lamy; Hippolyte Jules Pilet de La Mesnardière; René Rapin; Nicolas Malebranche; François Lamy; Antoine Arnauld; Balthazar Gibert; René Descartes; idei accesorii; retorică de amvon; stil; separare a stilurilor; funcție combinatorică a imaginației; sublim; Quintilian; Pseudo-Longin; Sfântul Augustin; Filostrat; retorica imaginilor; gust; literatură; teatru clasic; poetică; poezie; Juan Huarte; galenism; structura scolastică a facultăților; *Logica de la Port-Royal*; invenție; temperament; pasiuni.

REZUMAT

Problema transformărilor suferite de conceptul de imaginație pe parcursul secolului XVII e definită în primul rând de varietatea domeniilor în care imaginația e discutată și reevaluată și de forma în care idei care aparțin unor domenii specifice, cum ar fi medicina sau filozofia, sunt integrate progresiv într-un discurs mai general referitor la facultățile umane. Clasicismul, în sensul lui cel mai strict, de doctrină literară formată în primele decenii ale secolului XVII, conține un discurs legat de imaginație, care rezonează cu epistemologia dominantă la momentul apariției lui și cu o serie de teorii poetice, majoritatea de proveniență antică, pe care le reinterpretează. Acest discurs despre imaginație va intra treptat în conflict cu teorii filozofice și medicale care se raportează critic la moștenirea antică și la cea medievală și va produce, în cele din urmă, o sinteză în interiorul căreia facultatea imaginativă e definită simultan prin intermediul unor funcții expresive motivate teoretic prin recursul la autoritatea anticilor și restrânsă la discipline care îi sunt proprii ca urmare a unei reflecții asupra stilurilor discursive și a raportului dintre metoda filozofică și practica poetică sau retorică. Dincolo, așadar, de forma în care imaginația apare în clasicismul literar, am luat în considerare influența decisivă pe care o au reformulările imaginației în filozofia clasică și, nu în ultimul rând, forma în care imaginația e redefinită în discursul retoric. Un loc comun al evaluării surselor filozofice care stau la baza doctrinei literare clasice presupune că filozofia clasică, în speță,

cartezianismul, nu are decât o influență tardivă asupra poeticilor. Demersul nostru constă din acest punct de vedere într-o reliefare a modului în care retorica ultimei părți a secolului XVII a putut să integreze ideile înnoitoare ale filozofiei clasice înainte ca acestea să se manifeste la nivelul poeticilor. O formă premodernă a imaginației artistice ar putea fi regăsită așadar în elaborările teoretice ale retoricilor clasice, ea fiind preluată ulterior și de reflecțiile poeticilor.

Această schiță generală încearcă să ofere în același timp o soluție posibilă pentru una din problemele de fond legate de imaginație în secolul XVII, respectiv aceea a unei crize clasice a imaginației. Ea presupune o modificare importantă în conținutul conceptului de imaginație, dar în ce sens? Poate fi secolul XVII definit printr-o critică generalizată a imaginației din punct de vedere epistemologic? Se răsfrânge această critică și la nivelul teoriilor despre expresivitatea discursului poetic sau retoric? În jurul acestor întrebări am încercat să ne structurăm parcursul argumentativ al lucrării.

Un prim capitol l-am dedicat în acest sens definițiilor de dicționar ale termenului, acordând o atenție prioritară intrărilor dedicate imaginației din dicționarele explicative ale sfârșitului de secol XVII, respectiv din cele editate de Richelet, Furetière și Academia franceză. Am putut observa cu această ocazie o structură similiară a definițiilor, care înțeleg imaginația atât ca facultate mentală, într-un limbaj mai apropiat de vocabularul scolastic al facultăților decât de filozofia modernă a secolului XVII, cât și ca efect sau funcție a facultății imaginative, integrând în acest sens și o critică de origine stoică a falsității imaginilor produse în imaginație și echivalând-o pe aceasta cu opinia comună. Ar exista așadar o ierarhie a definițiilor, care pornesc de la un sens tehnic pentru a ajunge la unul polemic în privința imaginației; pe urmele lui Gérard Gorcy, am încercat să indicăm retrospectiv momentul aproximativ în care această ierarhie se formează; spre deosebire de Gorcy, care indică drept sursă dicționarul Pomey (1664), am putut urmări această structură până la dicționarele bilingve ale anilor 1630-1640, furnizând ca exemplu dicționarele iezuitului Philibert Monet. Există, așadar, o formă aproape stereotipă în care dicționarele clasice se referă la imaginație pe tot parcursul secolului XVII; în interiorul acestei forme, am încercat să evidențiem referințele rare la creativitatea artistică, fie ea picturală, poetică sau retorică, care acompaniază exemplele referitoare la imaginație, și

modul în care se pune accentul pe opoziția la reguli a acestor produse ale imaginației artistice.

Pentru a putea verifica aceste sensuri ale imaginației la nivelul poeticilor literare, am încercat într-un capitol separat să contextualizăm discuțiile legate de imaginație din ultima parte a secolului XVI și din primele decenii ale secolului următor; mizele lor, teologice sau medicale, dau formă unor prime distincții legate de efectele puterii imaginative și lasă să se întrevadă un număr de tradiții diferite care se poziționează mai mult sau mai puțin polemic în raport cu o structură tipică a facultăților umane, devenită loc comun pe durata Evului Mediu. Sintagma generică în jurul căreia se poartă dezbaterile modernității timpurii referitoare la locul intermediar al imaginației între simțuri și facultatea rațională este aceea de „putere a imaginației” (*force de l'imagination*). Utilitatea unei analize a acestei forme tipice pe care o iau dezbaterile legate de imaginație începând cu perioada Renașterii constă în evidențierea acelor sensuri ale imaginației pe care clasicismul le ia în considerare, prin opoziție cu sensurile oculte sau periferice. La o comparație sumară cu definițiile dicționarelor reliefate într-un capitol anterior, se poate observa faptul că Renașterea, pe urmele cărții a XIII-a din *Teologia platonică* a lui Marsilio Ficino, se referă la imaginației și prin prisma puterilor ei miraculoase de a acționa asupra materiei. Începutul secolului XVII mai păstrează încă o parte din aceste teme specifice Renașterii; în cea mai mare parte, însă, ele sunt puse la îndoială, din motive diferite, de o dublă tradiție, demonologică și medicală, ceea ce produce în primă fază un fenomen vizibil de reteoretizare a modelului scolastic al facultăților umane. Pentru tratatele demonologice, acest lucru presupune sublinierea originii divine sau demonice a miracolelor și a cazurilor de intervenție supranaturală, în dauna unor puteri presupuse ale corpului uman. Pentru tratatele medicale apărute după 1580, discuțiile despre puterea imaginației ocazionatează o delimitare între buna funcționare a facultăților, înțeleasă după un model scolastic și în care imaginația are rolul de a reprezenta în mod acurat obiectele exterioare (de unde menționarea frecventă a metaforei oglinzii cu referire la acest proces al percepției și reprezentării mentale), și o funcționare nenaturală, maladivă, în care efectele miraculoase care sunt atribuite puterii imaginației sunt interpretate pe post de simptome pentru o dereglare corporală sau temperamentală. În interiorul acestui proces, cu o evoluție diferită în tratatele unor

Johannes Wier, Jean Bodin sau Pierre Le Loyer sau în cele ale medicilor André Du Laurens, Jourdain Guibelet sau Hippolyte Jules Pilet de La Mesnardière, aristotelismul scolastic începe să fie distins de elementele suplimentare pe care filozofia și medicina arabă i le adăugase în perioada Evului Mediu. Un model simplificat al facultăților, care pune accentul pe funcționarea lor naturală și pe echilibrul dintre ele, apare ca urmare a acestor reflecții asupra puterilor imaginației și asupra calităților ei iluzorii. El poate fi observat cel mai bine în dezbaterile din jurul cazului de posesie demonică de la Loudun; acest caz oferă posibilitatea unei ultime confruntări publice între partizanii unei imaginații care poate produce efecte la distanță, în linia interpretărilor neoplatonice a lui Ficino și a celor care se revendică de la el, și susținătorii unei forme restrânse a efectelor imaginației, limitată la propriul corp, și înțeleasă în cadrul unei ortodoxii scolastice.

Au putut avea aceste discuții legate de imaginație o contribuție la felul în care clasicismul literar înțelege facultatea imaginativă? Încercând să răspundem la această întrebare am urmărit într-un capitol dedicat subiectului două probleme principale. Una se referă la un posibil echilibru temperamental pe care clasicismul literar îl propune ca model pentru calitățile poetului. O a doua problemă inversează această perspectivă și încearcă să urmărească imaginația pe post de spațiu mental în care e percepută opera poetică sau în care este copiată mimetic reprezentarea teatrală. Aceste două funcții complementare ale imaginației implică o concepție similară referitoare la veridicitatea reprezentărilor mentale produse de facultatea imaginativă.

În primul caz, e vorba de un fenomen mai general, observat de literatura critică, de „aristotelizare” progresivă a entuziasmului poetic. Preluând o distincție care își are originea în artele poetice ale Pleiadei, autorii primelor decenii ale secolului XVII care teoretizează calitățile poetice acordă un rol imaginației în inventarea subiectului și în imitarea expresivă a obiectelor exterioare; această contribuție a imaginației e însă contrabalansată, de la Ronsard la Pierre de Deimier, de o limită medicală a fenomenului imaginativ. Poetul trebuie să fie în acest sens inventiv sau imaginativ, dar să evite excesele imaginației melancolice, care deformează iremediabil felul în care obiectele sunt transpuse în opera poetică. O prudență similară apare și în primele texte programatice ale clasicismului. Începând cu scrierile deseori polemice ale lui Chapelain și până la apariția unei forme diferite a clasicismului, după 1670, pot fi semnalate diverse texte care iau în

considerare un echilibru între facultăți, înțeles prin referire polemică la modele interne, cum ar fi chiar cel al Pleiadei, sau la modele externe, în principal cele ale literaturilor italiene și spaniole. Forma cea mai coagulată a ideii de „juste temperament” și de echilibru al facultăților poate fi observată din perspective diferite la René Rapin și Dominique Bouhours; am încercat să urmărim însă și evoluția unor idei asemănătoare care preced aceste elaborări târzii ale clasicismului.

Din perspectiva funcției reprezentative a imaginației pe care clasicismul o teoretizează simultan cu unitățile teatrale, am încercat să punem în evidență un model ideal al circuitului comunicațional care se stabilește între autor (poet), actor și spectator. Din punctul de vedere al spectatorului, imaginația e înțeleasă în funcție de alți doi termeni cheie ai doctrinei clasice, respectiv verosimil și iluzie scenică. În schimb, reflecțiile privitoare la funcția expresivă a imaginației în reprezentarea veridică a pasiunilor umane deschid posibilitatea unei abordări diferite a actului imaginativ. Modelul tipic în acest sens e acela al *Poeticii* lui La Mesnardière, apărută în 1639. Definită într-un limbaj îndatorat față de teoriile retorice antice, funcția expresivă a imaginației, delimitată la rândul ei de un criteriu al veridicității, poate contribui la o reevaluare a clasicismului, în sensul în care îi subliniază acestuia o oarecare specificitate irațională în raport cu regulile.

Acestor două capitole referitoare la forma naturală în care e înțeleasă imaginația începând cu primele decenii ale secolului XVII le-am adăugat un altul, menit să evidențieze unul dintre locurile comune mai puțin cunoscute referitoare la funcțiile imaginației care traversează întreg secolul XVII. În general, secolul clasic leagă artele imitative de imaginație; poetul, pictorul sau compozitorul de muzică își reprezintă în imagini subiectul, în timp ce publicul îl percepe într-o formă sensibilă, prin simțuri și imaginație. Dincolo de discursurile teoretice specifice poeziei, picturii sau muzicii, există și o teorie mai generală, de proveniență medicală, care subordonează imaginației atât artele imaginative, cât și o parte din artele mecanice. Sursa acestei teorii e tratatul unui medic spaniol, Juan Huarte, intitulat *Examen de ingenios para las ciencias* și publicat pentru prima dată în 1575. Tradus în franceză în trei ediții succesive, la 1580, 1655 și 1672, opera lui Huarte stabilește un număr de patru criterii (aspectul, corespondența, armonia și proporția) prin care sunt definite aceste arte ale imaginației, și pe care le

putem vedea reapărând la nivelul unor discursuri diferite pe tot parcursul secolului XVII. Începând cu *De la sagesse* a lui Pierre Charron și continuând cu o serie de tratate politice aparținându-i lui Eustache de Refuge sau Jean de Silhon, ideile lui Huarte, absente din tratatele majore ale filozofiei clasice, sunt totuși vulgarizate, difuzate și acceptate la nivelul teoriilor epistemologice posibile ale primei jumătăți ale secolului XVII; am putut urmări în acest sens prezența acestor idei și subtextul lor galenic în actele publicate ale primelor conferințe savante deschise publicului din cadrul academiilor înființate de Théophraste Renaudot, Jean Richesource și, respectiv, Pierre Boudelot. În afara acestei prezențe difuze și deseori anonime a ideilor lui Huarte (conferințele publicate ale acestor academii ascund deseori sub pseudonim identitatea vorbitorilor), am încercat să urmărim o tradiție specifică a cartezianismului, care integrează unele idei ce țin de doctrina temperamentelor și care subordonează variatelor calități ale imaginației discipline specifice, similare cu cele teoretizate de medicul spaniol. În ultimul rând, am urmărit felul în care ordonarea disciplinelor de către geometri la sfârșitul secolului XVII în funcție de metoda și structura lor matematică produce o dispariție a locurilor comune propuse de Huarte.

În opoziție cu aceste reintegrări medicale, poetice sau epistemologice ale unei ierarhii scolastice a facultăților, partea dedicată crizei moderne a conceptului de imaginație, axată în principal pe filozofia lui René Descartes, urmărește modul în care se produce o scindare radicală între facultatea imaginativă și cea rațională și nuanțele pe care această scindare le primește în scrierile contemporanilor și succesorilor lui Descartes. Am încercat să prezentăm din acest punct de vedere opera lui Descartes, și mai ales *Meditațiile metafizice*, apărute în 1641, ca pe un demers care preia și continuă o teorie critică referitoare la imaginație prezentă deja în unele tratate de origine scolastică. Pe de altă parte, am reliefat modul în care Descartes se delimitează critic de filozofia scolastică, în interiorul unei teorii a percepției vizuale, cu referire la funcționarea fiziologică a corpului și structura unitară a sufletului și în interiorul unei metafizici care opune ideile clare și distincte percepțiilor imprecise produse de imaginație. Răspunsurile polemice, care apar imediat după publicarea *Meditațiilor*, problematizează mai ales ultimul aspect al teoriilor carteziene. Dincolo de polemica referitoare la funcțiile logice ale facultății imaginative dintre Descartes și Pierre Gassendi, am putut urmări chiar în interiorul

tradiției carteziene o opoziție între partizanii unei gândiri bazate pe idei clare și distincte, care exclude imaginația și trimite la o formă ideală a unei „pure intellection”, și susținătorii unui model materialist sau empiric al percepției, în care imaginația își păstrează funcția intermediară între simțuri și intelect. Prin urmare, criză clasică a imaginației, al cărei model teoretic poate fi regăsit în cartea a II-a a tratatului *De la recherche de la vérité* a lui Nicolas Malebranche sau în elaborările ulterioare ale unora dintre discipolii lui Malebranche, cum ar fi François Lamy, reprezintă doar una dintre formele de integrare a imaginației în interiorul filozofiei carteziene; în opoziție cu ea, stau teoriile unor Pierre-Sylvain Régis sau Henricus Regius, care găsesc o formă de sinteză între teoriile lui Descartes și un model epistemologic în care imaginația are un rol funcțional. Pentru a amplifica această nuanțare, am recurs și la o analiză a unor fragmente din corespondența carteziană, în care acesta schițează limitele unei practici cotidiene și morale legate de facultatea imaginativă. Într-un capitol separat, am urmărit forma paradoxală prin care textele unui Blaise Pascal se raportează la calitatea iluzorie și la funcția persuasivă a imaginației, lăsând deschisă posibilitatea unei integrări a facultății imaginative în interiorul retoricilor clasice.

Am definit într-o parte separată dedicată problemei retoricilor clasice din perspectiva unui efort complex de a integra într-o structură canonică moștenită din texte antice atât noi surse, descoperite începând cu secolul XV, cum ar fi *De doctrina christiana* a Sfântului Augustin sau *Imaginile* lui Filostrat, cât și elemente care țin de filozofia carteziană sau de cartezianism. Din acest punct de vedere, domeniul retoricii clasice e mai degrabă unul rezistent la schimbare; am putut argumenta acest lucru atât prin influența puțin semnificativă pe care o au retoricile ramiste pe teritoriul francez, cât și prin modificările de nuanță ale modelelor retorice canonice, fapt care presupune de cele mai multe ori o critică a retoricii aristotelice și o înlocuire a ei cu alte modele antice. Aceasta e una dintre cauzele care explică integrarea progresivă a unor teorii referitoare la imaginație pe filiera unor texte antice și rezistența de fond a retoricilor la un discurs critic, de origine carteziană, a funcției expresive a imaginației.

În calitate de surse ale redefinirii retorice a imaginației în clasicism, am propus *Imaginile* lui Filostrat, anumite pasaje din *Institutio oratoria* a lui Quintilian, capitolul dedicat imaginilor din *Tratatul despre sublim*, atribuit lui Longin și tradus de Boileau în

1674 și discuțiile de fond în privința pasiunilor și a expresivității pe care le conțin retoricile de amvon sau textele teoretice influențate de tratatul *De doctrina christiana*. Aceste surse, utilizate în mod diferit în dezbaterile legate de imaginație, fie pentru a trasa portretul unui orator expresiv și eventual imaginativ, fie pentru a fixa limitele imaginației în cadrul unei teorii a limbajului figurat, produc variante diferite ale retoricilor clasice, în care totuși imaginația începe să fie considerată un termen cheie și un element indispensabil al tehnicilor oratorice.

Pornind de la aceste teorii antice, am încercat să analizăm felul în care cartezianismul se raportează în primul rând la retorică și apoi la imaginație. Una dintre aceste forme, prezentă de la Louis de La Forge la Géraud de Cordemoy, presupune o prezență naturală a imaginației între calitățile oratorului și o dominantă temperamentală imaginativă, care definește una dintre formele caracteristice ale discursului, privită din perspectiva forței discursive și a emoției. Pe de altă parte, am putut observa o formă diferită a reevaluării retoricii în *Logica de la Port-Royal*, care, cu toate că nu face referire la imaginație, reinterpretează într-un mod original distincțiile antice între stiluri, propunând o opoziție simplificată între un stil simplu, caracteristic pentru materiile speculative, și un stil figurat, specific retoricii, și care pune accentul nu atât pe claritatea ideilor, cât pe expresivitatea lor și pe rolul lor de a transmite integral sensurile secundare ale mesajului oratorului, problemă sintetizată cu ajutorul conceptului de idei accesorii.

Această separare între stiluri, așa cum am încercat să argumentăm în interiorul capitolului următor al lucrării, reprezintă forma în care retoricile clasice pot să integreze o teorie a imaginației într-o reflecție mai generală referitoare la limbajul figurat. Exemplul ales și, în sine, una dintre sintezele majore ale clasicismului în ceea ce privește retorica, este tratatul lui Bernard Lamy, *La Rhétorique ou L'art de parler*. Apărută într-o primă ediție în 1675, retorica lui, utilizând surse variate, de la *Logica de la Port-Royal* la Cordemoy și la scrierile de natură lingvistică ale lui Marin Mersenne, oferă atât un argument pentru expresivitatea limbajului, echivalând sursa limbajului figurat cu pasiunile umane, cât și un model de comunicare în care imaginația joacă un rol reprezentativ, asamblând sensurile denotative ale cuvintelor și sensurile lor secundare, emoționale, pe care Lamy le înțelege în continuarea *Logicii* lui Arnauld și Nicole drept idei accesorii. În opoziție cu această valorificare a imaginației, am trasat limitele retoricii

și ale imaginației, așa cum sunt prezente în *De la recherche de la vérité* a lui Malebranche, care ar fi putut împrumuta unele idei în mod critic din retorica lui Lamy.

Pe baza acestor viziuni opuse asupra retoricii și imaginației, am putut evidenția mizele unui conflict care opune, în polemica dintre Antoine Arnauld și Philippe Goibaut du Bois, două modele ale funcțiilor retoricii care coexistă la sfârșitul secolului XVII și la începutul secolului următor. Unul dintre ele, care critică imaginația și calitățile ei iluzorii cu ajutorul unui limbaj de proveniență carteziană, insistă pe o manieră inteligibilă, ideatică a comunicării retorice. Un al doilea model presupune o funcție de intermediere pe care o are imaginația în cadrul prediciei și al discursului în general, în virtutea funcției ei de a reprezenta sensibil idei și de a trimite, prin intermediul imaginilor produse, la adevăruri transcendente față de care ele se află într-o relație de semnificare. În schimbul polemic de idei dintre Arnauld și Goibaut du Bois, continuat de Fabio Brûlart de Sillery, Balthazar Gibert și Henri Lelevel, am putut astfel reliefa formarea unei concepții premoderne referitoare la imaginație și, parțial, apariția unei estetici referitoare la imagini și imaginație care ia în calcul senzația subiectivă și gustul personal.